

ГЛОБАЛЬНІ ТРЕНДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

185 РОКІВ

**ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

75 років

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЛОБАЛЬНІ ТРЕНДИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

МОНОГРАФІЯ

Київ
 VADEX
2020

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

GLOBAL TRENDS OF INTERNATIONAL RELATIONS

MONOGRAPH

Kyiv
 VADEX
2020

УДК 327:339.9
Г54

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 5 травня 2020 р.)

Всі права застережені. Розповсюдження і тиражування без
офіційного дозволу видавництва заборонено.

Рецензенти:

д.політ.н., проф. **В. П. Горбатенко**
(Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України);
д.філос.н., проф. **М. А. Ожеван**
(Національний інститут стратегічних досліджень);
д.політ.н., проф. **О. В. Шевчук**
(Чорноморський національний університет імені Петра Могили).

Г54 **Глобальні тренди міжнародних відносин. Монографія.**
– К. : Вадекс, 2020. – 524 с.

ISBN 978-966-9725-65-3

Монографія присвячена дослідженню концептуальних і прикладних аспектів глобальних трендів міжнародних відносин у ретроспективному і проспективному форматі, аналізу впливу глобальних процесів на основні сфери міжнародної взаємодії, зокрема на політичну, економічну, безпекову, технологічну, енергетичну, гуманітарну, суспільну, кліматичну, з'ясуванню стратегічних ризиків потужності міжнародних акторів, розгляду прогностичних трендів міжнародних відносин. Монографія розрахована на науковців, дослідників міжнародних відносин, фахівців з глобального розвитку, парламентарів, урядовців, співробітників дипломатичних установ, аналітиків, а також студентів, які навчаються за спеціальностями «Міжнародні відносини», «Країнознавство», «Міжнародні комунікації», «Міжнародний бізнес», «Міжнародні економічні відносини», «Міжнародне право».

УДК 327:339.9

ISBN 978-966-9725-65-3

© Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
ГЛАВА 1. Ретроспективний контекст глобальних трендів міжнародних відносин (Коппель О. А., Пархомчук О. С.).....	19
ГЛАВА 2. Сучасний концепт глобальної геополітики (Федуняк С. Г.).....	59
ГЛАВА 3. Перспективні тренди розвитку сучасних міжнародних відносин (Погорська І. І.).....	83
ГЛАВА 4. Неформальні міжнародні організації у процесах глобального управління (Сергійчук В. І., Чекаленко Л. Д.)....	106
ГЛАВА 5. США: «Decline» з потенціалом «Come Back» (Погорська І. І.).....	141
ГЛАВА 6. Європа: виклик глобальної потужності (Копійка В. В.).....	165
ГЛАВА 7. Переосмислення міжнародної сили РФ (Брусилівська О. І.).....	194
ГЛАВА 8. Стратегічні пріоритети міжнародної безпеки: виклики і перспективи (Мінгазутдінов І. О., Мінгазутдінова Г. І.).....	227
ГЛАВА 9. Тенденції державно-приватного партнерства у сфері кібербезпеки (Фролова О. М.).....	251
ГЛАВА 10. Економічний вимір глобальних трендів міжнародних відносин (Татаренко Н. О.).....	284
ГЛАВА 11. Модернізація у сфері кліматичних змін і кліматичної дипломатії (Тихомирова Є. Б.).....	320
ГЛАВА 12. Медійна складова кліматичної дипломатії (Шевченко О. В.).....	354

ГЛАВА 13. Тренди енергетичного розвитку: міжнародний вимір (Піпченко Н.О., Рижков М.М.).....	377
ГЛАВА 14. Трансформації суспільної сфери у сучасних міжнародних відносинах (Даниленко С. І., Добржанська О. Л.).....	399
ГЛАВА 15. Глобальна гуманітарна криза: проблеми і рішення (Кучмій О. П.).....	437
ГЛАВА 16. Якісні зміни трендів технологічного розвитку (Фесенко М. В.).....	460
ГЛАВА 17. Міжнародні відносини у прогностичних версіях провідних дослідницьких центрів (Макаренко Є. А.).....	487
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	518

CONTENT

PREFACE	9
CHAPTER 1. Retrospective context of global trends of international relations (Koppel O., Parkhomchuk O.).....	19
CHAPTER 2. Modern concept of global geopolitics (Fedunyak S.).....	59
CHAPTER 3. Prospective trends in the development of modern international relations (Pogorska I.).....	83
CHAPTER 4. Non-formal international organizations during global governance (Sergiychuk V., Chekalenko L.).....	106
CHAPTER 5. The USA: ‘decline’ with ‘come back’ potential (Pogorska I.).....	141
CHAPTER 6. Europe: the challenge of global power (Kopiika V.).....	165
CHAPTER 7. Rethinking the international power of the Russian Federation (Brusylovska O.).....	194
CHAPTER 8. Strategic priorities of international security: challenges and prospects (Mingazutdinov Ih., Mingazutdinova G.).....	227
CHAPTER 9. Trends of public-private partnership in cybersecurity (Frolova O.).....	251
CHAPTER 10. Economic dimension of global trends in international relations (Tatarenko N.).....	284
CHAPTER 11. Modernization in the field of climate changes and climate diplomacy (Tykhomyrova E.).....	320
CHAPTER 12. Media component of climate diplomacy (Shevchenko O.).....	354

CHAPTER 13. Trends of energy development: the international dimension (Pipchenko N., Ryzhkov M.).....	377
CHAPTER 14. Transformations of the public sphere in contemporary international relations (Danylenko S., Dobrzhanska O.).....	399
CHAPTER 15. Global humanitarian crisis: problems and solutions (Kuchmiy O.).....	437
CHAPTER 16. Qualitative changes in trends of technological development (Fesenko M.).....	460
CHAPTER 17. International relations in prognostic versions of leading research centers (Makarenko Ie.).....	487
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	521

ГЛАВА 2

СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ ГЛОБАЛЬНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ

Сучасний світ характеризується посиленням боротьби різнопланових і часто протилежних тенденцій інтеграції і консолідації людської цивілізації та її дроблення на окремі сегменти. Глобалізація стикається із зростаючою локалізацією і регіоналізацією; ліберальна демократія піддається все більш наполегливим атакам з боку авторитарних моделей реалізації влади. Захід перестає бути домінуючою глобальною силою і взірцем успішного розвитку людської цивілізації. Світ входить в епоху невизначеності і відсутності домінування лише однієї тенденції. Все це повною мірою стосується і геополітики, що виступає у двоєдиній сутності політичної практики і наукового концепту. Зазнає змін і ускладнюється сприйняття просторових аспектів реалізації влади, водночас отримують підтвердження і базові класичні підходи. З одного боку - сутність сучасного політичного простору стає більш складною і багатовимірною, що передбачає використання більш різноманітних досконалих засобів впливу і вивчення. З іншого, політична практика, на жаль, підтверджує дієвість базових принципів класичної геополітики, а саме – повернення до військово-політичних механізмів та інструментів контролю над простором. Таким чином, нові реалії вчергове поставили складні запитання перед дослідниками стосовно сутності та трансформації базових підходів сучасного концепту глобальної геополітики.

Як політична практика, класична геополітика – це «вид зовнішньої політики обумовлений територіальними інтересами

державних міжнародних акторів, що полягає у встановленні, підтриманні та розширенні контролю над простором». На теоретико-концептуальному рівні геополітична наука – це міждисциплінарна галузь, наукового знання, що досліджує географічну обумовленість політики через розкриття просторових взаємовідносин політичних феноменів. Реалізацію геополітичних стратегій на практиці можуть здійснювати лише великі потуги зі значною ресурсною базою і сформульованими та прийнятими суспільством концепціями територіального розширення за умов сприятливого міжнародного середовища. З іншого боку, політики потребували інтелектуальної підтримки і немалою мірою схвалення своєї діяльності. Тому й не дивно, теорія і практика завжди йшли поряд: з одного боку, політична діяльність збагачувала предметне поле досліджень, а з іншого, теоретики підкидали політикам ідеї і підштовхували до їх реалізації.

Передумови зародження класичної геополітики з'явилися після укладання Вестфальського миру в 1648 р. з появою власне системи міжнародних відносин. Її основними суб'єктами стали національні держави з такими їх атрибутами як кордони і державний суверенітет. Серед особливостей міжнародної системи варто виділити глобальний територіальний характер та стабільність ієрархічної структури. Глобальність системи витікала із розширення територіального контролю, а стабільність підтримки ієрархії ґрунтувалася на формуванні стійких конфігурацій на основні балансу сил. Все це було б неможливим без виокремлення групи великих держав (Англії, Франції, Австрії, Речі Посполитої, Пруссії і Швеції), налаштованих, з одного боку, на територіальну експансію, а з іншого – на збереження статус-кво в системі міжнародних

відносин на основі загальноприйнятих правил поведінки, зафіксованих у міжнародному праві.

Формування Вестфальської системи міжнародних відносин справило вирішальний вплив на формування базових засад геополітики. Перш за все, трансформація держави від феодального домену до загальнонаціонального надбання дозволила немовби «перевідкрити» заново ресурсну і статусну цінність простору та перетворити його на один із найважливіших силових параметрів держави, а його розширення зробити невід'ємним атрибутом державної «величі». Це заохочувало імперську експансію, але водночас і сприяло фіксації стабільності суб'єктів і самої міжнародної системи загалом, оскільки змушувало провідні держави знаходити і підтримувати баланс сил з метою утримання контролю над захопленим простором. У цьому контексті міжнародне право обмежувало територіальну експансію провідних держав і водночас фіксувало та легітимувало її наслідки.

Відтак класична геополітика на момент свого виникнення наприкінці XIX – початку XX століття стала, з одного боку, імперською апологетикою, обґрунтуванням права сильного на територіальні придбання, а також зовнішнім інструментом легітимації влади. З іншого – в неї закладались інструментальні функції узгодження інтересів провідних держав. Як зазначає українська дослідниця Н. Кравчук, «геополітика – це філософія в розумінні структур, механізмів, інструментів, за допомогою яких різні правлячі еліти намагаються розділити «зони впливу». «зони безпеки», «зони національних інтересів» тощо й у такий спосіб досягнути влади».

Повертаючись до реалізації геополітичних стратегій на початковому етапі формування міжнародної системи середини XVII століття, потрібно зазначити, що хоча великі держави на той момент ще до кінця й не вичерпали потенціал експансії на європейському континенті, проте в умовах проявів стабілізації і фіксації конфігурації європейського сегмента міжнародної системи внаслідок зростання суперництва та пошуку балансу сил, вони все більше уваги звертали на створення колоній за межами континенту. По-перше, з початку колоніальних завоювань почало по-справжньому формуватись розуміння і важливість простору як політичної категорії. Нововідкриті і приєднані території виконували статусну, силову і ресурсну функції. Володіння колоніями було насамперед елементом престижу та статусу монаршої династії і держави і, тим самим, суттєво впливало на місце у міжнародній ієрархії. По-друге, контроль над стратегічними територіями сприяв підтриманню і нарощуванню силового потенціалу держави у боротьбі з потужними конкурентами. І, по-третє, після розгортання промислової революції зросла цінність колоній як джерела сировини, а згодом і ринку збуту готової продукції метрополії.

Проте варто зазначити, що наявність колоніальних володінь часто не мала суттєвого впливу на місце держави в міжнародній ієрархії та на конфігурацію системи загалом. Так, наприклад, Іспанія змогла утримувати велику колоніальну імперію майже до кінця XIX століття, фактично переставши бути впливовою європейською державою ще на період укладення Вестфальського миру. Більш показовим є приклад невеликої Португалії, котра до 1822 р. володіла Бразилією і вела колоніальні війни в Африці аж до другої половини минулого століття. Вказані приклади свідчать, що на певному

етапі розвитку простір перетворюється із ресурсу на тягар, позбавитись від якого заважають насамперед політичні амбіції.

Наприкінці XIX століття відбулося повне встановлення контролю з боку великих держав над всіма придатними для економічного освоєння ділянками суходолу. Стало зрозумілим, що нові радикальні територіальні зміни зможуть відбутися лише внаслідок глобального конфлікту, що призведе до радикальної зміни конфігурації міжнародної системи. На той момент, жодна з існуючих на той час великих потуг не прагнула зруйнувати статус-кво, оскільки контрольовані території вимагали часу і ресурсів на пошук і відпрацювання ефективних механізмів асиміляції і адаптації.

Поява Німецької імперії у 1871 році порушила існуючий баланс сил і повернула до порядку денного питання про перерозподіл великих просторів. Це стало поворотним моментом для зародження геополітики у її класичному вигляді. Її виникнення саме у Німеччині стала відповіддю на експансіоністські вимоги новонародженої імперії, яка відразу ж поставила під сумнів конфігурацію міжнародної системи, що складалася впродовж кількох століть. Батьки-засновники Ф. Ратцель, Р. Челлен і К. Хаусхоффер сформулювали право німецької нації на розширення територій, виходячи так чи інакше з природного права великих держав, насамперед Німеччини, на боротьбу за контроль над простором. У цьому контексті була розроблена класифікація великих держав, виходячи з їх територіальних особливостей і реалізації інтересів (так звані «держави суходолу» і «держави моря»). Британська і американська школи класичної геополітики початку XX століття поглибили концептуальні підходи німецьких колег: зокрема, А. Мехен розробив концепцію морської атлантичної цивілізації, а Х. Макіндер обґрунтував

необхідність контролю над Північно-Східною Євразією (Хартлендом).

Апофеозом спроби практичної реалізації геополітичних концепцій стали перша і друга світові війни. Як наслідок, з одного боку, зазнала краху ідея німецького світового панування під приводом необхідності розширення «життєвого простору німецької нації». З іншого - після 1945 р. на основі ідей економічного і політичного лібералізму та американської гегемонії оформився євроатлантичний світ. Також виник так званий «соціалістичний табір» в історико-територіальних межах колишньої Російської імперії та частини Східної Європи. Дві глобальні потуги США і СРСР повністю вписувалися в концепцію протистояння і боротьби «держав суходолу» і «держав моря», а Радянський Союз був наділений функцією стабілізатора Євразії.

Однією з особливостей повоєнної системи міжнародних відносин став вплив ідеологічних чинників на геополітичні процеси. На співвідношення геополітики та ідеології при здійсненні зовнішньої політики вперше звернув увагу відомий американський дипломат Дж. Кеннан у так званій «Довгій телеграмі». Він відзначав складну взаємодію ідеологічних і геополітичних чинників, що стояли за радянською зовнішньою політикою. Прагнення СРСР відновити територіально-політичний контроль над колишньою Російською імперією і навіть поширити за її межі спиралося на потужне ідеологічне підґрунтя у вигляді ідеї розповсюдження комуністичної революції у всесвітньому масштабі. Водночас успішна територіальна експансія потребувала мега-ідеології, котрою і був комунізм.

Наявність зіставних військово-економічних потенціалів, а також ядерної зброї призвела до відмови наддержав від

традиційних військово-політичних засобів встановлення контролю над простором. Було створено механізм підтримання міжнародного миру у вигляді ООН, що передбачав обмеженість силового інструментарію в процесі врегулювання міждержавних спорів. Біполярна система, що базувалася на розподілі сфер впливу наддержав, відзначалася значною стабільністю і відсутністю відкритої боротьби за територіальний контроль. Натомість провідні гравці широко використовували такі опосередковані інструменти геополітичного впливу, як економічні інвестиції, поставки зброї, коруптування місцевих еліт, створення і фінансування парамілітарних сил (так званих «проксі»), ідеологія тощо. Виникла парадоксальна ситуація: у період «холодної війни» наддержави мали більше обмежень у своїх можливостях застосування сили, ніж інші держави, і тому часто були змушені діяти опосередковано. Таким чином, період «холодної війни» фактично припинив реалізацію класичної геополітики.

На рубежі 80-90-х рр. XX століття політичний триумф Заходу і ліберально-демократичної ідеології породили надію на остаточну відмову від використання підходів та інструментарію класичної геополітики. Проте досить швидко Сполучені Штати і їх союзники переконалися у неможливості повної відмови від силових засобів і перевірених інструментів територіального контролю за умов неефективності механізмів примусу існуючих міжнародних інституцій. Мова йде про операцію «Буря в пустелі» 1992 р. та наступні операції США в Афганістані та Іраку відповідно 2001-го і 2003-го рр. Остаточне повернення до класичних засобів геополітики відбулося після початку російської військової агресії в Україні у 2014 р., що позначилося на частковому поверненні західних безпекових структур, зокрема НАТО, до політики стримування російської

неоімперської експансії і посиленні військово-політичного контролю Заходу в регіоні Центрально-Східної і Південної Європи.

Як вже зазначалося, класична версія була лише одним із напрямів розвитку геополітичної парадигми. Політичні реалії сучасного світу спонукали наукову думку до відходу від традиційних концепцій і пошуку нових підходів щодо інструментів і механізмів реалізації геополітичних цілей, зважаючи на ускладнення розуміння природи і характеру територіального простору як об'єкта експансії.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на дві групи зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначали особливості розвитку геополітичної теорії, впливаючи на зміну концептуальних геополітичних підходів і їх реалізації. Перша група була пов'язана з різноманітними проявами глобалізаційних процесів, до яких видатний український політолог-міжнародник Є. Камінський та інші дослідники відносили транснаціоналізацію бізнесу та екстериторіальність інформаційних технологій, вважаючи їх «найбільш значимими факторами осучаснення практичної геополітики». Друга група чинників стосувалася процесів трансформації самої держави в контексті реалізації нею геополітичної суб'єктності.

Отже, одним із ключових трендів другої половини ХХ – першої чверті ХХІ століття, що відбувається під впливом глобалізаційних процесів, можна вважати політико-економічну інтеграцію. Як вважав Є. Камінський, інтеграція впливає насамперед на трансформацію такої категорії геополітики як кордон. Він зазначив, що «геополітика для нас є наукою, яка враховує вплив географічного складника і статусу кордонів на світову політику в умовах глобальної інтеграції». На думку дослідника, кордони «мають більше економічний, ніж

традиційний територіальний вимір, а сам стан міжнародної спільноти такий, що загроза територіальних завоювань нівелюється і перестає бути вирішальним фактором політичної дії».

Інтеграцію з традиційною геополітикою об'єднує розширення контролю над географічним простором і, особливо, його до певної міри гомогенізація внаслідок розмивання меж контрольованого простору і встановлення множинного асиметричного контролю з боку кількох суб'єктів. Таким чином, можна вести мову про геополітику інтеграції. Все це відбувається із залученням ресурсів ключових міжнародних гравців, і конфігурація інтегрованого простору насамперед набуває рис, що найбільш відображають інтереси провідних акторів. Прикладом можуть слугувати Європейські Співтовариства, а згодом і Європейський Союз, створені з метою довготривалої політико-економічної стабілізації і розвитку європейського континенту як передумови домінування західної цивілізації. Інституційна структура ЄС/ЄС сформувалась під так звану «велику трійку» у складі Німеччини, Великої Британії і Франції.

Щодо відмінностей геополітики інтеграції від класичної, то варто зазначити, що територіальні інтегративні об'єднання суттєво відрізняються від традиційних імперій. Насамперед, вони утворюються переважно за функціональною ознакою і не часто претендують на всеосяжність, про що свідчить діяльність Північноатлантичного Альянсу, який виконує переважно безпекові функції. Зауважимо, що асиміляційні гомогенізуючі процеси інтегрованого простору є суттєво слабшими від імперського і, до того ж, зворотними: при певних обставинах держава може залишити спільне утворення, прикладом чому може слугувати вихід Великої Британії зі складу Євросоюзу.

Таким чином, стійкість інтеграційних союзів не є достатньо суттєвою, оскільки існує, як правило, кілька центрів сили, що намагаються швидше урівноважити один одного, ніж встановити домінування над іншими, і, більш того, асимілювати їх, як це робиться у випадку з імперією. Так, Сполучені Штати в Європі завжди виступали своєрідним хранителем спільних цінностей і парасолькою безпеки, а не асимілюючою силою. Ще однією важливою концептуально-інституційною відмінністю є цивілізаційна орієнтованість інтеграційних об'єднань, що складаються з відносно культурно гомогенних частин на відміну від імперій, де метрополія намагається захопити і поглинути території, що належать до різних цивілізацій. Саме цивілізаційна гомогенність надає інтеграційним утворенням більшої стійкості у порівнянні з імперією, незважаючи на більший асиміляційний тиск імперського центру на простір, що полягає поглинанню.

Наступною тенденцією, що вплинула на трансформацію традиційної геополітики, стало утвердження домінуючого впливу західної цивілізації на глобальний розвиток загалом і на процеси в міжнародній системі зокрема. Це поставило на порядок денний концептуалізацію поєднання класичної геополітики і ліберально-демократичного глобалізму. Перш за все, виникає питання щодо співвідношення між обома поняттями і їхню сумісність. На думку української дослідниці І. Погорської, і з нею можна погодитись, «геополітика відіграє роль не просто концептуального підходу до практичної реалізації інтересів, але й прикладного інструментарію».

Одним із варіантів вказаного поєднання може бути концепція взаємозалежності, коли геополітичний простір, на відміну від імперського періоду, стає продуктом колективної творчості багатьох суб'єктів, набуваючи при цьому гомогенних

рис. За таких обставин, класична геополітика може використовуватись в якості інструменту лише в обмеженому вигляді. Прикладом цьому може слугувати європейська і євроатлантична інтеграція, у процесі якої було сформовано єдині політико-економічні і безпекові простори, що базувалися на спільних цінностях та інтересах. Зрозуміло, що тут немає місця традиційній геополітиці, що яскраво продемонструвала провідна держава західного світу – Сполучені Штати Америки, відмовляючись від будь-яких територіальних надбань чи форм просторового контролю.

Загалом, Захід намагається виконувати роль «ліберальної імперії», використовуючи геополітику як інструмент експансії і гомогенізації простору на основі принципів ліберальної демократії. Його логіка полягає у тому, що перехід до демократії і створення глобального ринку сприятиме розширенню західної цивілізації, а звідси й гомогенізації глобального простору без застосування традиційних силових засобів.

Останніми тимчасові перешкоди на шляху повної перемоги західної ліберальної моделі вбачали в Росії і Китаї. На початку 90-х рр. у правлячих колах США і Європи навіть побувала думка, що через десять-п'ятнадцять років успішних трансформацій Росія стане частиною західної цивілізації, а це, у свою чергу, прискорить серйозні зміни і в КНР. Прихід американоцентричного і, водночас, багатополярного світу здавався неминучим. Проте, на думку Є. Камінського, світ виявився невідповідним до впровадження такої моделі внаслідок «нав'язування євро-американських цінностей суспільної демократії та ліберальних свобод явно не готовим для цього державам і народам». Ліберально-демократичний глобалізм не спрацював в силу занадто глибоких культурно-

цивілізаційних відмінностей, що не дало змоги досягнути належного рівня гомогенізації простору. Водночас західна цивілізація ще не втратила остаточно своєї системостабілізуючої спроможності, і ще деякий час світ залежатиме від лідерських функцій і ресурсів західних держав.

Подальший розвиток подій засвідчив, що країни Заходу передчасно відмовилися від використання традиційних інструментів і механізмів класичної геополітики, переоцінивши власну спроможність до утвердження світового домінування із застосуванням засобів «м'якої сили». Це значною мірою нівелювало силовий потенціал США і їх союзників, зробивши його вразливими перед використанням асиметричних гібридних інструментів ведення війни. Наслідком послаблення Заходу стало його фактичне роззброєння перед агресивним реваншизмом Росії, яка зруйнувала баланси постбіполярної міжнародної системи, актуалізуючи ідеї, підходи та практику традиційної геополітики. Додаткової успішності російській політиці надає використання комбінації силових підходів, притаманних традиційній геополітиці, і елементів «м'якої сили», що зрештою виливається у гнучкі і швидкоадаптивні гібридні інструменти.

Серед причин розгубленості і нездатності з боку західних країн відповісти на загрози можна виділити домінування ліберальних цінностей і політичної практики, що часто перешкоджає застосуванню силових інструментів і механізмів; меркантильні інтереси політичних і бізнес еліт, орієнтованих на короткострокові тактичні електоральні успіхи і почуття особистого зиску; зниження ролі і впливу цінностей на формування і реалізацію зовнішньої політики Заходу, а також свідому діяльність Росії і Китаю всередині західних суспільств з метою їх ідеологічного і морально-політичного роззброєння.

Також варто звернути увагу й на роль і місце інших суб'єктів геополітичного процесу, зокрема, великих незахідних держав Китаю та Індії, стратегічні інтереси яких полягають у підтриманні довготривалої внутрішньої стабільності, що, у свою чергу, викликає необхідність безперервного припливу ресурсів для задоволення базових потреб населення і підтримання стабільного попиту для основних експортних галузей. Тому геополітика вказаних держав проявляється не у встановленні прямого територіально-політичного контролю, а у створенні політико-інституційних передумов тривалого доступу до матеріальних і логістичних ресурсів. Хоча тут не варто виключати й традиційні елементи геополітики, зокрема, застосування збройної сили і встановлення територіального контролю, як це робить КНР у басейні Південно-Китайського моря; або ж активність Індії по збалансуванню зростаючої сили свого конкурента в регіоні – Пакистану. Можна загалом погодитись із твердженням Є. Камінського, що «геополітична спрямованість міжнародних стратегій цих країн ще довгий час буде обслуговувати переважно соціально-економічні інтереси китайців та індійців. Відтак навряд чи можна очікувати переходу Китаю та Індії до геополітики американського чи євроатлантичного зразка».

Також у теорії і практиці реалізації геополітичних стратегій виникає питання стосовно геополітичної суб'єктності держав, що не входять до числа провідних міжнародних гравців. Виходячи із вже сказаного, можна констатувати, що основними критеріями може бути спроможність встановлення контролю над простором і його утримання. Практика засвідчує, що «середні держави» не володіють подібною спроможністю насамперед через відсутність таких атрибутів як силові ресурси, а також ідеї експансії.

Зокрема, важливе значення для потенційного використання геополітичних інструментів і механізмів середніми державами мають історичні передумови, до прикладу, перебування і статус у складі імперій. Цим, зокрема, можна пояснити, чому маленька Угорщина проявляє елементи геополітичних підходів у відносинах із сусідніми державами, а велика і потужна Канада – ні. У цьому контексті можна, на жаль, констатувати, що Україна очевидно не є суб'єктом геополітики, спроможним встановлювати правила і здійснювати відповідну політику. Вона наразі знаходиться між двома гостро конкуруючими потугами – Заходом і Росією і є швидше об'єктом геополітичних, часто руйнівних сусідських впливів, тому постає питання щодо того, в якому вигляді і до якого простору вона приєднається.

Можна визначити два періоди зовнішньої об'єктності України. Впродовж 1991–2014 рр. відбувалося використання засобів «м'якої сили» з боку Росії для гальмування розбудови державності і створення передумов для поглинання пострадянської республіки. Щодо Заходу, геополітичний вплив полягав у сприянні європеїзації і демократичним трансформаціям українського суспільства та створенню дієздатної держави. Другий період розпочався з 2014 р. і відзначається переходом Росії до використання традиційних військово-політичних засобів, зокрема, у вигляді окупації частини української території з метою призупинити процес європейської інтеграції. Захід активізував створення передумов для асиміляції України у складі євроатлантичної цивілізації.

Варто зазначити, що протягом останніх п'яти років спостерігається деяке зростання геополітичної суб'єктності України. Революція Гідності прискорила процес геополітичного самовизначення держав пострадянського

простору, що зрештою стимулює Росію і Захід активізувати зусилля по зміцненню контролю на власною «сферою впливу», використовуючи поєднання інструментарію «жорсткої» і «м'якої» сили.

Отже, виходячи зі сказаного, концептуально невірно говорити про наявність української геополітики у класичному варіанті. Вона може з'явитися лише у випадку різкого порушення стабільності в суміжних регіонах і радикального ослаблення світових потуг з одночасним суттєвим нарощуванням українського силового ресурсу. Поки що Україна може брати участь лише у колективних зусиллях геополітичного характеру, зокрема, по зменшенню впливу Росії у басейні Чорного і Балтійського морів.

Ще одним чинником впливу на пошуки нових концептуальних підходів можна розглядати розширення кількості суб'єктів геополітики, тобто, втрату ролі провідного суб'єкта традиційною національною державою з її спроможністю акумулювати найбільші ресурси для здійснення політики контролю над простором. Практично до останньої третини ХХ століття державі вдавалося утримувати монопольне право на реалізацію геополітики, оскільки незмінним залишалось концептуальне і практичне наповнення категорії «простору». Проте виросло коло політичних суб'єктів, спроможних реалізувати політику з елементами геополітичних підходів, за рахунок транснаціональних корпорацій, транскордонної злочинності, глобального громадянського суспільства тощо. Перетворення суспільних інституцій на суб'єктів геополітики відбувається внаслідок необхідності оволодіння ними простору на функціональному рівні. При цьому часто відбувається своєрідний симбіоз суб'єктів, в якому держава продовжує відігравати суттєву роль.

Зокрема, великий бізнес зацікавлений у контролі над територіями як ринками збуту і джерелами сировини. Водночас потужні корпорації завжди виступали партнерами держави, й економічні інтереси йшли поряд з національними. Варто зазначити, що досить часто великий бізнес виступав піонером освоєння територій, готуючи їх до політичного поглинання у майбутньому: згадаймо лише досвід Ост-Індської і Вест-Індської компаній. Російський «Газпром» відкрито виступає як інструмент російської зовнішньої політики, і його економічна експансія відбувається чітко в руслі політики РФ по розширенню і зміцненню впливу в Європі і на пострадянському просторі.

Інший суб'єкт - транснаціональні злочинні групи, які для успішного отримання нелегальних прибутків намагаються здійснювати контроль над значними територіями шляхом підпорядкування собі державних структур. Геополітична наповненість діяльності глобального громадянського суспільства полягає у розповсюдженні загальноприйнятних цінностей і демократичних практик, а звідси й гомогенізації простору людської цивілізації, що не може відбуватися без залучення інститутів держави.

Переходячи до аналізу групи внутрішніх чинників, варто зазначити, що, незважаючи на розширення кількості учасників геополітичного процесу, держава все ж залишається провідним суб'єктом. Проте видозміна структури, а також механізмів та інструментів реалізації функцій держави прямо й безпосередньо впливають на її суб'єктну геополітичну спроможність. Мова насамперед йде про децентралізацію і локалізацію державної влади, а також виникнення мережевих ознак і часткову передачу владних повноважень іншим суб'єктам.

Децентралізація і локалізація у здійсненні державної влади обумовлюють зміну характеру контролю над територіями. Внаслідок перерозподілу владних повноважень від центральних органів до регіональних і місцевого самоврядування, цілісний раніше політичний простір фрагментується. Також відбувається часткова передача функцій держави недержавним суб'єктам.

Тенденцією останнього часу стало й утворення горизонтальних структур мережевого характеру. Воно передбачає передачу частини функцій управління від державного апарату до суспільних суб'єктів та існування певного симбіозу держави і суспільних інституцій, що сприяє більш ефективній реалізації функцій держави за рахунок поліпшення комунікації влади з населенням та скорочення часу на прийняття і реалізацію політичних рішень. Деколи така передача відбувається в період глибокої кризи, коли держава частково втрачає свою спроможність до виконання функцій.

Прикладом цього може слугувати Революція Гідності в Україні, коли самоорганізація населення фактично врятувала українську державність. Проте не варто недооцінювати здатність держави до відновлення базових функцій і перебирання повноважень від суспільних структур. В обох випадках це приводить, з одного боку, до більш оперативної і ефективної реалізації владних повноважень, а з іншого, – до «розшарування» політичного простору на різні, деколи непов'язані між собою рівні.

Вищезазначені процеси справляють не лише позитивний вплив на розвиток суспільства і держави. Їх наслідком часто стає деструктивна асиметрія, що може призвести до ослаблення центральної влади з наступним руйнуванням цілісного

територіального організму, чим можуть скористатися інші держави.

Певною проблемою стала швидкість змін силових характеристик держави, що пов'язано з її здатністю до стрімких політико-адміністративних і економічних адаптацій до міжнародного середовища в умовах глобальних змін. Великі держави у цьому контексті мають більше ресурсів, проте досить часто вони відзначаються високою інерційністю і негнучкістю у процесі пристосування до нових умов. У довготривалій перспективі цілком можлива зміна силових параметрів і відповідно статусу великої держави.

До прикладу, за визнанням відомого американського політолога Ч. Купчана, економічна перевага Заходу почала зникати, і, незважаючи на збереження Сполученими Штатами військової переваги ще на кілька десятиліть, їх глобальний вплив прогнозовано буде також знижуватись. Як наслідок, обсяг інструментарію для реалізації геополітичного впливу об'єктивно зменшився: зокрема, досвід іракської та афганської кампаній США виявив обмеженість застосування збройних сил для тривалого контролю над територіями. Ще одним прикладом може слугувати Росія, що значною мірою втратила силовий ресурс Радянського Союзу і лише завдяки наявності ядерної зброї та слабкості опонентів утрималася в групі великих держав.

Проте, незважаючи на зменшення впливу, ані самі глобальні потуги, ні система міжнародних відносин не зацікавлені у їх радикальному послабленні чи навіть зникненні. Можна погодитись із думкою Є. Камінського, що на початку XXI століття взаємозалежність досягла такого рівня, що «крах великих держав та інтеграційних об'єднань не входить до інтересів інших держав та інтеграційних формувань».

Загалом, можна констатувати, що глобальні політичні процеси, а також еволюція держави як базового суб'єкта, справляють суперечливий вплив на розвиток геополітичної науки: з одного боку, ускладнюється категорія простору, що вимагає розширення підходів та інструментів аналізу, з другого, політична практика змушує звертатись до старих перевірених засобів традиційної геополітики.

Зміни міжнародного суспільно-політичного середовища сприяли трансформації геополітичних підходів від традиційної геополітики до нових напрямів через раціоналізацію та інструменталізацію простору. На початку розвитку геополітичної теорії наприкінці XIX – початку XX століття дослідники ще не володіли таким значним масивом інформації щодо географічного простору та технологіями використання його ресурсів для розвитку силового потенціалу держави. Тому простір залишався оповитим ореолом таємничості, а новонароджена геополітична дисципліна піддавалася сумніву внаслідок відсутності належної наукової основи і розглядалася в якості варіанту політичної апологетики. Лише процеси глобалізації та технологічного прогресу сприяли зростанню цінності просторово-ресурсних чинників, сприяючи водночас урізноманітненню теоретико-концептуальних підходів у сфері геополітики, заснованих на міждисциплінарних підходах.

Як зазначає українська дослідниця І. Погорська, останнім часом спостерігався зсув від традиційних геополітичних чинників до аналізу проблем глобалізації і транснаціональних процесів. Щодо геополітики, то тут почала домінувати так звана «критична» або «постструктуралістська» геополітика. Соціальний простір почав розглядатися «як такий, що підлягає соціальному конструюванню, інструменталізації та реконструкції», тобто, сприймався не як базова категорія, а як

об'єкт цілеспрямованого впливу та інструмент реалізації політичних інтересів.

Це стало можливим, тому що наприкінці ХХ століття традиційна геополітика, що базувалася на просторово-географічних чинниках, зазнала потужного впливу конструктивістської теорії і поступово розширила свій предмет до проблем глобалізації, транснаціоналізації і формування нової структури світу, перетворившись на «критичну геополітику». При цьому простір втратив своє центральне місце в якості основної категорії геополітичної теорії.

Глобалізаційні процеси, як зазначається у сучасному науковому дискурсі, суттєво впливають на розширення розуміння простору і його ресурсної бази шляхом зміни контролю простору і навіть формування різних типів просторів. Водночас, як вважає І. Погорська, такі структурні фактори світової політики, як наявність і кількість центрів сили, що визначають глобальні політичні процеси, вплив процесів глобалізації та інформатизації, реалії суспільства ризику, що трансформують геополітичну практику, все ж «не змінюють для акторів – лідерів світової спільноти класичного імперативу володіння актуальним на даний період світового розвитку арсеналом геополітичної потужності».

Загалом, із цим можна погодитись, водночас варто визнати, що сучасний контроль над простором може набувати нових рис, означаючи не стільки фізичне підпорядкування із застосуванням військово-політичних засобів, скільки формування бажаної багаторівневої моделі і перелаштування до неї соціуму, що займає цей простір.

Ілюстрацією цього може стати процес окупації Росією Криму і частини Донбасу в 2014 р. Перед формальною появою російських військовослужбовців, ці території кілька десятиліть

знавали потужного різнорівневого політичного та ідеологічного впливу, спрямованого на руйнування місцевої соціальної структури та українських політичних інститутів і «перепрограмування» свідомості місцевих жителів у потрібному для Росії руслі. Москві вдалося призупинити і навіть повернути у зворотний бік процеси регіональної консолідації української державності, сконструювавши нову реальність у свідомості людей, і тому фізичний контроль над територією став лише завершенням всього процесу.

Поява критичної геополітики обумовлювалась тим, що простір втратив свою майже виключно географічну наповненість і перетворився на багатовимірний феномен, що включає в себе соціальні, політичні, економічні, інформаційні та інші елементи. Як вдало зазначав російський дослідник І.Окунев, закономірність появи критичної геополітики наприкінці «холодної війни» полягала у тому, що багато дослідників намагалися «ухопити на той момент ледь вловимий зв'язок між ідеями і політичними практиками, пов'язаними з територіальним експансіонізмом і домінуючою роллю простору». З точки зору прихильників критичної геополітики, традиційний підхід відзначається поверховою трактовкою політичної карти світу, європоцентризмом і виправданням мілітаризації, що призвела до «гонки озброєнь» у повоєнний період.

Критична геополітика вийшла за концептуальні рамки виключно «політичного» і «географічного», де поєднуються фізичні межі, державна влада і зовнішні умови і почала включати до сфери власних інтересів суспільні науки, питання глобалізації, ідентичності тощо. В рамках критичної геополітики в залежності від суб'єкта, що здійснює інструменталізацію простору, з'явилися «формальна

геополітика», «практична геополітика», «популярна геополітика» і «структурна геополітика».

Формальна геополітика відштовхується від геополітичної думки і традицій як об'єкта досліджень. Проблематика досліджень охоплює географічний, історичний, політичний і культурний контекст інститутів та ідей. Практична геополітика зосереджена на вивченні практики управління державою і досліджує, яким чином географічні і політичні уяви реалізуються у політичних практиках. Популярна геополітика розглядає популярну культуру, засоби масових комунікацій у зв'язку із географічними чинниками. Чільна увага приділяється вивченню впливу геополітичного образу на масову культуру і формуванню в суспільстві геополітичних стереотипів. У свою чергу, структурна геополітика в якості предмета дослідження обрала сучасний стан геополітики. Серед основних напрямів досліджень варто виділити вивчення впливу глобалізації, інформатизації, глобальних економічних процесів на державне управління.

Вихід за традиційні рамки має певні позитивні наслідки для розвитку власне класичної геополітики, оскільки допомагає долати деяку звуженість предмету і абсолютизацію військово-політичних засобів та інструментів реалізації політики. Водночас таке надмірне розширення предмету призводить до його розмивання і фактичного концептуального роздроблення і, зрештою, зникнення самої геополітики. Серед недоліків критичної геополітики варто зазначити її європо- і заходоцентризм, а звідси й недостатню увагу до культурного контексту формування геополітичних уявлень; недооцінку ролі і можливостей сучасної держави; нехтування військово-політичними інструментами реалізації політики тощо.

Сучасний концепт глобальної геополітики існує у вигляді складного переплетення традиційних геополітичних підходів і новітніх постмодерністських концепцій. Класична (традиційна) геополітика виникла у відповідь на інтереси і потреби існуючих імперій до розширення і ґрунтувалася на традиційних інструментах та механізмах контролю над простором. У період холодної війни вона зазнала суттєвої маргіналізації.

З другої половини, а особливо з останньої чверті ХХ століття, сформувався постмодерністський концепт у вигляді «критичної геополітики», у рамках якого була зроблена спроба вийти за традиційні межі класичної геополітики, розширивши не лише перелік суб'єктів, але й інструментів контролю над простором. Проте у першій чверті ХХІ століття спостерігається повернення інтересу до традиційної геополітики як у практичній площині реалізації політичних рішень, так і на концептуальному рівні.

Література

1. Tarifa F. The Geopolitics of the 21st Century. URL:<https://www.udc.es/en/iss/cursos-2020/The-Geopolitics-of-the-21st-Century/>
2. Law D. Three scenarios for the future of geopolitics URL:<https://www.weforum.org/agenda/2018/06/david-law-global-futures-3-scenarios/>
3. Bremmer I. The Top 10 Geopolitical Risks for the World in 2020. URL:<https://time.com/5758978/world-risks-2020/>
4. Jones B. The new geopolitics. URL:<https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/11/28/the-new-geopolitics/>
5. Ikenberry G. John. The Illusion of Geopolitics. URL:<https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2014-04-17/illusion-geopolitics>
6. Дашевська О.В. Методологія досліджень геополітичних процесів. URL:http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2644
7. Камінський Є. С. Україна. США. Світ. - К.: Центр вільної преси, 2012. – 492с.
8. Кондратенко О.Ю. Класична та сучасна геополітика: ретроспективний аналіз. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2645/2351
9. Кравчук Н.А. Геополітичні імперативи асиметрій глобального розвитку // Журнал європейської економіки. Том 10 (№4) Грудень 2011.- С.353-383.
10. Лепська Н.В. Концепт «сила» в осмисленні сучасних геополітичних процесів // «Гілея: науковий вісник». Збірник наукових праць. Випуск 123. Політичні науки. 2017. – С.298-302.

11. Окунев И. Критическая геополитика и посткритический сдвиг в исследовательской парадигме геополитики // Культурная и гуманитарная география. - 2012. - Т. 1. - №2. - С. 152-158.

12. Погорська І.І. Сучасні геополітичні дослідження: вплив традицій і тиск перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 120 (частина Д). 2014. – С.37-46.

13. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П.Горбуліна. Харків:Фоліо, 2017. – 496 с.

14. Сунгуровський М. Геополітичний аналіз балансу сил і змін у ньому на фоні російсько-українського конфлікту/ М. Сунгуровський // Центр Разумкова. – 2014. – 14 с. URL.: http://www.razumkov.org.ua/upload/1400153819_file.pdf

15. Чубайс А. Миссия России в XXI веке // Независимая газета. – 2003. – 1 октября. URL.: http://www.ng.ru/ideas/2003-10-01/1_mission.html.

16. Fedunyak S. The Ukrainian Revolution in International Context in: Victor Stepanenko & Yaroslav Pylynskyi (eds) Ukraine After the Euromaidan: Challenges and Hopes. - Bern-Berlin-Bruxelles, Peter Lang, 2015. – P. 97-104.

17. Kennan G. The Sources of Soviet Conduct // Foreign Affairs. – 1947. – July. - URL.: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1947-07-01/sources-soviet-conduct>.

18. Kupchan C. The World in 2050: When the 5 Largest Economies are the BRICS and us // The Atlantic – February 21/ - 2002. URL.: <https://www.theatlantic.com/business/archive/2012/02/the-world-in-2050-when-the-5-largest-economies-are-the-brics-and-us/253160/>